

Проблеми підготовки сучасного вчителя / зб. наук. праць Уманського держав. пед. ун-ту імені Павла Тичини [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – №10. – Частина 3. – С. 60-65.

УДК 378,14:792

ЛИМАРЕНКО Л.І.

РОЛЬ РЕФЛЕКСІЇ У ФОРМУВАННІ ДІАЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА В УМОВАХ СТУДЕНТСЬКОГО ТЕАТРУ

***Анотація:** Стаття присвячена дослідженню питання ролі рефлексії у формуванні діалогічної культури майбутнього педагога в умовах студентського театру. Автором охарактеризовано вміння педагога, що забезпечують йому високий рівень сформованості діалогічної культури мовлення; розглянуто природу діалогічності мистецтва театру; зосереджено увагу на спільних моментах, що існують та об'єднують роботу педагога і актора, а також на наявності у цих професіях рефлексії – вміння професійного самопізнання, здатності бачити себе нібито зі сторони. У статті обґрунтовано, що рефлексія виступає у ролі механізму формування діалогічної культури майбутнього педагога і є інструментом самопізнання через створення художнього образу в умовах студентського театру в процесі практичної художньо-творчій діяльності.*

***Ключові слова:** рефлексія, діалог, діалогічна культура майбутнього педагога, театральне мистецтво, художньо-творча діяльність, студентський театр.*

***Аннотация:** Статья посвящена вопросу, который исследует методы эффективности постановки профессионального дыхания будущего педагога. С целью оптимизации развития и постановки правильного дыхания, автор предлагает использовать тренинговые технологии обучения. Обосновывается целесообразность внедрения указанных технологий, как на аудиторных занятиях по развитию искусства речи, так и во время учебно-воспитательного процесса, что даёт возможность обеспечения оптимального развития и постановки правильного дыхания студентов.*

***Ключевые слова:** оптимизация, профессиональные коммуникативные качества педагога, развитие и постановка профессионального дыхания студента, комплекс упражнений тренинговой технологии обучения, студенческий театр.*

***Annotation:** The article investigates the question of the reflection role in shaping of future teacher's dialogical culture in terms of student's theater. The author describes teacher's abilities, which provides a high level of dialogical culture's formation of speech; it is discussed the nature of theater art's dialogicity; the investigation focuses on the common points that exist and integrate teacher's and actor's work, as well as the availability of the reflection in these occupations – the skill of professional self-cognition, the ability to see the self as if it was from the outside. The article substantiates that reflection serves as a mechanism for the future teacher's dialogic culture's forming and performs as an instrument of self-cognition by creating*

of an artistic image in terms of student's theater in the process of practical artistic and creative activities.

***Key words:** reflection, dialogue, future teacher's dialogical culture, theater art, artistic and creative activities, student's theater.*

Однією з характерних та найважливіших рис сьогоденного етапу розвитку українського суспільства є підвищення вимог до рівня професіоналізму фахівців із вищою освітою. Вихідні положення міністерства освіти та науки України, що стосуються змісту та організації вітчизняної педагогічної освіти ґрунтуються на цілій низці програмних документів. Реалізація державних завдань, що викладені в них, передбачає вирішення в якості першорядної проблеми, – підвищення рівня підготовки педагогічних кадрів та, зокрема, формування комунікативної культури майбутнього педагога.

Комунікація є організованим спілкуванням, видом суспільно-культурної діяльності, в процесі якої завжди має місце духовний або професійний вплив однієї людини на іншу. Тож організована комунікативна діяльність людини має свої мотиви і структуру словесної дії, спрямованих на досягнення певної мети. Педагогічна комунікація зазвичай підпорядковується навчально-виховному процесу вищого навчального закладу і будується безпосередньо на вербальному та невербальному спілкуванні між педагогом і студентом. Тому, для забезпечення успішної професійної діяльності, в якості її неодмінної умови повинен виступати високий рівень володіння педагогом культурою діалогічного мовлення.

Мета цієї наукової роботи полягала в з'ясуванні ролі рефлексії, що виникає у свідомості студентів, які намагаються оволодіти діалогічною культурою. Вивчення цього питання здійснювалося в умовах діяльності студентського театру.

Досліджуючи питання педагогічної комунікації В.Ц. Абрамян, Д.В. Будянський, Н.П. Волкова, І.А. Зязюн, В.А. Кан-Калик, А.Й. Капська, І.А.Зязюн, О.О. Леонтьєв, А.П. Овчиннікова, Г.М. Сагач, О.М. Семенов, В.А. Семиченко та інші дійшли висновку, що в педагогічній діяльності

спілкування є універсальною формою самої цієї діяльності. Вона має комунікативну природу, завдяки якій і функціонує. А комунікативні якості педагога-комуніканта необхідно розглядати як сукупність професійно-особистісних якостей. У загальній структурі професійних якостей майбутнього педагога вони заслуговують на особливу увагу. Високий рівень професійно-педагогічної комунікації гарантує успіх під час міжособистісного спілкування в умовах різноманітних педагогічних ситуацій.

Отже, розвиток здатності до діалогічного спілкування є основою діяльності майбутнього педагога, професійно-особовим компонентом роботи вчителя, що входить до складної системи психолого-педагогічної взаємодії вчителя з учнями. В той же час готовність до діалогічного спілкування є одним із універсальних показників сформованості майбутнього педагога як особистості.

Слід відзначити, що високий рівень сформованості діалогічної культури мовлення майбутнього вчителя забезпечується такими його вміннями:

- організаторськими (організація процесу спілкування з врахуванням певної ситуації, мотиву, мети, правильного розуміння співрозмовника-партнера, а також вміння викликати та підтримувати інтерес до спілкування, досягаючи поставленої мети);

- інформативними (передачею інформації аудиторії в монологічній або діалогічній формах із дотриманням усіх вимог до високого рівня культури мовлення);

- перцептивними (впливом на партнерів-співрозмовників словесною дією: запевняти, переконувати їх, схилити до своєї думки чи на свій бік);

- контрольно-стимулюючими (оцінюванням діяльності співрозмовника під час діалогу та підсилюванням його прагнення до подальшого спілкування, а також здійснювати аналіз власної мовленнєвої дії тощо).

Перелічені вище назви вмінь дозволяють розуміти діалогічну культуру мовлення вчителя не тільки як показник його високої професійної

кваліфікації, а й як фактор впливу на його визнання у педагогічному середовищі.

З огляду на викладене слід визначити, що діалогічна взаємодія, а саме, власне діалог є основою як педагогічного спілкування, так і сценічного втілення драматургії. По суті, процес спілкування в аудиторії має велику схожість із технікою сценічного спілкування. Причому, чим активніше розвивається діалог (це стосується і роботи педагога, і роботи актора), тим живіше спілкування між людьми, під час якого його учасники духовно збагачують один одного, виражають, перетворюють, розвивають свої думки і почуття, виробляють загальну позицію тощо [3, с. 95].

У педагогіці сьогодення дефініція «діалог» визначається не тільки як «розмова», «бесіда», а і як цілий ланцюжок взаємозалежних і взаємопов'язаних вербальних та невербальних спілкувань між педагогом і студентом на загальних засадах партнерських стосунків, обмін особистісними знаннями, духовними цінностями та досвідом.

Відомо, що мистецтво театру, і в цьому полягає його природа, завжди будується на діалогах та монологіях. Останні є скритою, внутрішньою формою діалогу. Важливо відмітити, що на сцені повинно звучати дієве слово, тому що в ньому має виявитися ставлення до інших осіб, тобто драматичне слово стає відповіддю на вчинок та викликає новий вчинок і нове слово, тобто народжується діалог – основа як драматичного твору, так майбутнього спектаклю.

Працюючи над сценічним втіленням драматургічного матеріалу, студент аналізує п'єсу, взаємодію між персонажами, створює художні образи, впливаючи дієвим словом на партнера в діалогічній або монологічній формах, що і організують процес спілкування. При цьому, студент-учасник театрального колективу оцінює діяльність партнера-співрозмовника, підсилює або, навпаки, зменшує його прагнення до подальшого спілкування, а також аналізує власну мовленнєву діяльність, тобто своїми сценічними діями сприяє виникненню рефлексії – одному з етапів формування

особистості. У зв'язку з цим, виникає потреба з'ясування сутності поняття «рефлексія», що і є наступним завданням нашого дослідження.

За енциклопедичним словником термін «рефлексія» має пізньолатинське походження. «Reflexio» – «звернення назад, в минуле і трактується як розмірковування, самоспоглядання, самопізнання. З точки зору філософії як форма теоретичної діяльності людини, спрямована на осмислення власних дій і законів [16, с. 1118].

У сучасних словниках рефлексію визначають як «роздуми про свій психічний стан, схильність до самоаналізу» [12, с. 554]. Зміст цього визначення ще раз підтверджує невідповідність звернення до феномену рефлексії і філософів, і психологів, і педагогів. Проте слід враховувати, що це поняття виникло в філософії й означало процес міркування індивіда про те, що відбувається у власній свідомості.

Термін «рефлексія» в науку ввів французький філософ, вчений Рене Декарт (1596-1650). Він розробив раціоналістичну теорію самосвідомості, котра розглядає свідомість як мислення. У працях автор доводить, що усвідомлювати означає мислити й рефлексувати над власним мисленням [8]. Вчений ототожнює рефлексію зі здібністю індивіда зосереджуватися на змісті своїх думок і при цьому абстрагуватися від зовнішнього, тілесного. Доречно зазначити, що в філософії поняття «рефлексувати» означає звертати свідомість до самого себе та розмірковувати над своїм психічним станом.

Заслуговують на увагу і освітньо-педагогічні ідеї британського філософа, педагога Джон Локка (1632 – 1704). Він – інтелектуальний керівник XVIII століття і перший філософ епохи Просвітництва визначив рефлексію як джерело особливого знання, коли спостереження індивіда спрямовується на внутрішні дії свідомості, тоді як відчуття мають своїм предметом зовнішні речі. Посилаючись на цей висновок, Дж. Локк розводить поняття «рефлекс» і «рефлексія» і обґрунтовує останнє як особливе джерело знань, народжене внутрішнім досвідом [6]. Саме таке тлумачення рефлексії

стає в подальшому аксіомою інтроспективної психології, що розглядає рефлексію як спосіб спостереження за психічними актами людини.

До теоретичних досліджень Дж. Локка звертає свої погляди родоначальник німецької класичної філософії Іммануїл Кант (1724 – 1804). У його роботах рефлексія набуває гносеологічної форми і розглядається як форма пізнання [8].

Дещо згодом, у першій половині ХХ століття, французький філософ-гуманіст, вчений теолог П'єр Тейяр де Шарден (1881 – 1955) запропонував концепцію системного аналізу явища культури. В цій концепції особливе місце відводиться рефлексії, яку вчений вважає головним феноменом внутрішньої активності людини. В його розумінні рефлексія – набута свідомістю здатність зосередитись на собі й оволодіти самим собою як предметом, що володіє своєю специфічною стійкістю і значенням, – здатність не просто пізнавати, а пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знаєш. Отже, рефлексія пов'язана з центрами головного мозку, в яких усі подання й досвід зв'язуються й скріплюються в єдине ціле. Рефлексуєча істота раптово стає здатна розвиватися в новій сфері, у сфері розумного. Водночас, рефлексивна здатність є важливою передумовою розвитку людини. Вона концентрує увагу на собі й допомагає оволодівати собою як предметом, пізнавати не взагалі, а самого себе, не просто знати, а обирати коло певних знань [17, с. 136-137].

Таким чином, з появою рефлексії не лише зростає ступінь індивідуалізації людини, її духовності, а й змінюється сама структура людського життя. Тож доцільно вести мову про рефлексію як властивість інтелекту, що виводить особистість на той інтелектуальний рівень, який необхідний і достатній для подальшого розвитку й удосконалювання її діяльності.

Ґрунтуючись на основних теоретичних положеннях, викладених у працях вищезгаданих учених, можна констатувати, що рефлексія є філософським методом, при якому об'єктом пізнання може бути сам спосіб

пізнання або знання, думка, вчинок. Філософська рефлексія зазвичай сконцентрована на усвідомленні та осмисленні граничних основ буття, мислення та людської культури загалом.

Підтвердження цьому можна знайти у сучасному філософському енциклопедичному словнику, де рефлексія трактується як «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини» [18, с. 579].

Психологія ж розглядає рефлексію як процес самопізнання суб'єктом свого внутрішнього світу, стану психічних процесів. Рефлексія – не тільки знання й розуміння людини самої себе, але й встановлення того, як інші розуміють і сприймають її особистість, емоційні реакції і когнітивні уявлення. Це «процес подвійного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого є відтворення особливостей одне одного» [14, с. 486].

Проблема педагогічної рефлексії досліджується у наукових працях О.С. Булатової [4], В.А. Кан-Каліка [7, с. 87-106], М.О. Лазарева [9], Ю.Л. Львової [10], А.К. Маркової [11, с. 61], Г.М. Падалки [13], А.В. Хуторського [20] та інших.

На переконання О.С. Булатової, рефлексія, тобто «здатність педагога нібито зі сторони побачити, як він сприймається і оцінюється дітьми, усвідомлення вчителем своїх психічних станів» [4, с. 56] як особистісна якість педагога повинна займати провідне місце в його професійній діяльності. Цей автор вважає, що здатність до рефлексування вкрай необхідна для того, щоб педагог міг співвідносити плануємий та реальний виховний процес. Тому студенти – майбутні педагоги повинні добре володіти навичками професійної самосвідомості, що допоможе їм відчувати своє Я (за Е. Берном) у процесі взаємодії з класом. Саме тут О.С. Булатова посилається на наукову працю американського психолога, присвячену розвитку Я-

концепції і виховання та обґрунтовує, що педагогічний артистизм проявляється також в умінні вчителя в залежності від ситуації, умов спілкування і поставлених завдань легко переходити від одного компоненту «Я» до іншого, при цьому зберігаючи органічність поведінки. Науковець впевнена, що педагогічний артистизм знаходить свій прояв у різноманітні й частоті рефлексивних дій. На її погляд низький рівень рефлексії є однією із причин непродуктивної стандартизації поведінки вчителя і виявляється вона у його «вбивчих реакціях». Цей термін був запропонований американськими вченими Кенфілдом та Уеллсом, які вказують, що вбивчі реакції знаходять свій прояв у таких висловленнях, жестах, міміці вчителя оцінці дій школярів, які відштовхують учня та негативно діють на його почуття, думки, творчі поривання [4, с. 56].

При розгляді структури педагогічного артистизму, логічним і закономірним, є звернення О.С. Булатової до пантомімічного (візуального портрету) та вербального (духовного портрету) образу педагога, а також до невербальних засобів спілкування – проксеміки, тобто просторової організації, фізичного розташування комунікантів по відношенню одного до другого. Основою просторової поведінки артистичності вчителя є дотримання ним проксемічних закономірностей, бережливого відношення до особистісного простору кожного учня.

На нашу думку, професійне становлення зазначених вище комунікативних категорій, пов'язано з мистецтвом театру і високим рівнем розвитку рефлексії, основою якої є самокорекція і самоаналіз, здатність оцінювання своєї діяльності, порівняння її результатів з поставленою метою, а також пошук і випробування нових способів її досягнення, оцінювання своїх дій з погляду практичної доцільності, виправлення та вдосконалення себе в професійному аспекті.

Звичайно, вчитель повинен знати, якими уявленнями про досліджуваний об'єкт володіє учень, ставати на його точку зору, разом із ним міркувати та обов'язково передбачати ймовірні труднощі в діяльності, розуміти

особливості сприйняття, керувати цим процесом. Безперечно, повноцінне сприймання, особливо сприймання мистецтва невіддільне від рефлексії. Тому керівництво діяльністю учнів називають рефлексивним керівництвом. Вважаємо, що майбутній педагог може дійти верхніх щаблів такого керівництва завдяки орієнтації на принцип рефлексивності.

Сучасний російський дидактик вищої школи В.І. Генєцинський, досліджуючи структуру педагогічної діяльності на основі системного підходу уособлює алгоритм, послідовність педагогічних дій у ході навчального процесу і виділяє принципи організації високопродуктивного впливу вчителя на учнів. Серед них є і принцип рефлексивності, сутність якого, вчений вбачає в умінні вчителем розглядати себе, свої знання, здібності та цінності як суттєвий фактор ефективності педагогічного впливу [5].

Досить цікавою є також позиція вітчизняної дослідниці Г.М. Падалки, що стосується принципу рефлексивності, спрямованого на спонукання учня в процесі мистецького навчання до співвіднесення власних життєвих позицій, світоглядних установок зі змістом художніх образів, зіставлення цінностей внутрішнього життя із морально-світоглядними позиціями, відтвореними в мистецтві, співвіднесення найглибших переживань особистісного «Я» із художніми оцінками автора твору [13, с. 158].

Спираючись на викладений матеріал, можна зробити певний висновок щодо розуміння рефлексії як осмислення і переживання особистісного досвіду діяльності, усвідомлення себе в контексті існування в конкретній практичній діяльності, що є дійсно, рушійною силою навчання.

Переконані, що у вищих навчальних закладах, саме під час організації художньо-творчої діяльності студентських театрів створюються умови для розвитку рефлексивних здібностей майбутніх педагогів шляхом впровадження неповторного і унікального діяльнісно-особистісного підходу.

Відомі театральні педагоги та діячі у своїх наукових працях звертали увагу на спільні моменти, що об'єднують роботу педагога і актора, та на

наявність у цих професіях рефлексії – вміння професійного самопізнання; здатності бачити себе нібито зі сторони.

Важливо також відзначити, що через мистецтво театру, яке деякі науковці ототожнюють з мистецтвом педагога, студент усвідомлює принципи театральної дії, її закони, опановує специфіку театру через сценічну дію: фізичну, психічну, словесну. Зазначені види сценічної дії за своєю природою є комунікативними актами, що особливо яскраво виявляються у студентських театральних спектаклях, в основі яких і лежить діалогічне спілкування.

В цьому зв'язку доцільно зазначити, що саме в діалогах студентських спектаклів продукується процес самопізнання, який протікає в декількох рівнях. Це й є рефлексивне самопізнання, пізнання себе через іншу особу, тобто створення художнього образу (при цьому, слід пам'ятати настанову К.С. Станіславського щодо створення сценічного образу, «йдучи від себе до образу»). Крім того, цей науково-організований процес самопізнання знаходить свій прояв у застосуванні спеціальних тренінгових технологій та методик театральної педагогіки, завдяки яким майбутні педагоги – учасники театрального колективу опановують діалогічну культуру, а художньо-творча діяльність спонукає студента до розвитку рефлексії.

Підтвердження цієї думки міститься у працях відомого вітчизняного психолога В.А. Роменця. Досліджуючи комунікативні аспекти творчості, він стверджує: «Комунікація інакше і не може здійснюватись, як на творчій основі» [15, с. 189]. Враховуючи таку переконливу позицію цього автора, слід визнати, що творчість носить комунікативний характер. Більш того, саме в комунікації полягає об'єктивний зміст, яким людина обмінюється з іншою.

Стосовно ж театру, на переконання науковців, саме цей вид мистецтва є **яскравим представником системи багаторівневих активних комунікацій**. Здійснення театральної постановки неможливе саме по собі, оскільки повноцінно виявляється лише в контексті різноманітних комунікативних відносин. На мові сучасної семіотики феномен театру являє собою «складну

комунікативну подію» [1, с. 4]. У зв'язку з цим, використання сценічних прийомів театральної педагогіки є доречним у професійній підготовці майбутнього вчителя як у процесі предметного навчання [19, с. 146], так і в якості додаткового позааудиторного компонента творчого розвитку особистості.

Мистецтво театру діалогічне за своєю суттю, тому що в ньому є і процес сприйняття, і процес створення. Однак, щоб донести глибокий зміст вистави, **виголошені на сцені діалоги є головним виражальним засобом театру.** Відповідно через вербальну і невербальну форму комунікації у театральному спектаклі людина може не тільки виразити інтелектуальний та особистісний зміст свого «Я», але й здійснити їхнє переосмислення, рефлексію, що виступає у вигляді одного з механізмів розвитку, саморозвитку та самоорганізації майбутнього педагога.

Творення студентського театрального спектаклю є також своєрідною художньо-творчою діяльністю. Вона залежить від узагальнення знань, вмінь, навичок, які набуваються на фахових дисциплінах протягом навчання у вишу; від розвитку художньо-творчого мислення, де поєднується інтелектуальна та емоційні сфери людини; від діалогічного процесу взаємодії з емоційним переживанням художнього образу; від вираження свого «Я» у створеному сценічному художньому образі; від самоконтролю власних дій (фізичних, психічних, комунікативних); від особистісного естетичного досвіду спілкування з мистецтвом; від осмислення та переживання студентом власної діяльності.

В усіх перерахованих вище актах художньо-творчої діяльності під час роботи над постановкою спектаклю має місце рефлексія. Вона виступає у ролі механізму формування діалогічної культури майбутнього педагога і є особливо важливим елементом у практичній діяльності учасників студентського театру.

Таким чином, роль рефлексії у формуванні діалогічної культури майбутнього педагога в умовах студентського театру полягає в наступному.

Драматичний твір, створений митцем є об'єктом як для самого автора і режисера, який створює спектакль, так і для студента – учасника театального колективу, який створює художній образ, і для глядача, який стає співучасником сценічної дії. Цей логічний творчий процес взаємовпливу, взаємодії драматурга на режисера, режисера на актора, актора на глядача розкриває найважливішу функцію творчості – комунікативність.

Зазначений творчий процес неможливий без здатності до рефлексії, яка дає змогу безпосередньо відчувати, усвідомити, пережити духовний світ твору мистецтва та рефлексивно осмислити його післядію, завдяки якій особистість стає здатною керувати собою на основі сприймання і усвідомлення власних вчинків, тобто оволодіває самоконтролем та саморегуляцією у майбутній професійній діяльності. Рефлексія виступає інструментом самопізнання себе через створення художнього образу в умовах студентського театру в процесі практичної художньо-творчій діяльності, діалогічної за своєю природою.

У подальших дослідженнях обраної теми вважаємо доцільним здійснити більш детальний розгляд питань розвитку рефлексії майбутнього педагога під час створення сценічного образу у студентському спектаклі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баканурский А.Г. Коммуникативные аспекты театального спектакля / А.Г. Баканурский. – Херсон: Гринь Д.С., 2013. – 276 с.
2. Бёрнс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бёрнс. – М., 1986. – С. 291.
3. Брушлинский А.В. Мышление и общение / А.В. Брушлинский, В.А. Поликарпов. – Минск: Университетское, 1990. – 214 с.
4. Булатова О.С. Педагогический артистизм: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / О.С. Булатова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 240 с.
5. Генецинский В.И. Основы теоретической педагогики / В.И. Генецинский. – СПб: Изд-во гос. ун-та, 1992. – 210 с.

6. Джон Локк. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Джон_Локк
7. Кан-Калик В.А. Как овладеть элементами театральной педагогики // Учителю о педагогической технике / Под ред. Л.И. Рувинского. – М.: Педагогика, 1987. – С. 87-106.
8. Кант И. Сочинения. – М.: Политиздат, 1966.– Т. 6.– 590 с.
9. Лазарев М.О. Основи педагогічної творчості: Навчальний посібник для пед. ін-тів / М.О. Лазарев. – Суми: ВВП «Мрія» – ЛТД, 1995. – 212 с.
10. Львова Ю.Л. Творческая лаборатория учителя / Ю.Л. Львова. – М.: Знание, 1980. – 192 с.
11. Маркова А.К. Психологія праці вчителя // Педагогічна творчість і майстерність: Хрестоматія / Укл. Н.В. Гузій. – К.: ІЗМН, 2000. – С. 61.
12. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 57000 слов / Под. ред. Чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 20-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1988. – 750 с.
13. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г.М. Падалка. – К.: Освіта України, 2008. – 274 с.
14. Психология. Словарь. / Под ред. А.В. Петровського и М.Г. Ярошевского.– М.: ИПЛ, 1990. – 702 с.
15. Роменець В.А. Психологія творчості: навч. посібник. 2-е вид., доп. / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
16. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – 4-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1988. – 1630 с.
17. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987. – С. 136-137
18. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1989.– 815 с.
19. Художньо-педагогічна комунікація: технологічний дискурс: монографія / за ред. І.С. П'ятницької-Познякової. – Миколаїв: Іліон, 2013. – 344 с.

20. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов /
А.В. Хуторской. – СПб: Питер, 2001. – 544 с.